

УДК 94 (477) “1941/1945”

Неля Мельнічук

УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКІ СТОСУНКИ В ДОБУ ГІТЛЕРІВСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ: СУЧАСНА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ

Автор публікації аналізує сучасну вітчизняну літературу з проблем участі місцевого населення як у порятунку, так і переслідуванні жертв гітлерівської окупаційної адміністрації на теренах Райхскомісаріату “Україна”.

Ключові слова: окупаційний режим, Райхскомісаріат “Україна”, репресії, євреї, Голокост.

Проблемам українсько-єврейських стосунків у роки гітлерівської окупації України присвячено, як на перший погляд, досить немало як спеціальних досліджень, так і праць, у яких вони розглядаються контекстуально й побічно. Проблема є складною й потребує застосування адекватного дослідницького інструментарію та неупередженого стереотипами наукового пошуку відповідей на занадто складні, неоднозначні й суперечливі питання міжнаціональних взаємин.

Аналіз літератури з історіографії проблеми засвідчує відсутність спеціальних досліджень. Цим і зумовлюється актуальність цієї публікації.

Мета дослідження – проаналізувати праці сучасних вітчизняних дослідників, які вивчають проблему міжнародних стосунків у добу гітлерівського окупаційного режиму на теренах Райхскомісаріату “Україна” (далі – РКУ). Автором використано порівняльний, системний, типологічний, хронологічний і ретроспективний методи, які допомогли узагальнити проблему українсько-єврейських стосунків у контексті політики Голокосту, яка проводилася нацистською Німеччиною на окупованій території України.

Перші праці, предметом яких, нехай частково й опосередковано, були українсько-єврейські стосунки в добу гітлерівської окупації України, з’явилися у 90-х рр. ХХ ст. Ці аспекти проблеми згадувалися в контексті трагедійного становища місцевого населення країни, яке потрапило в окупацію, називалися окремі факти участі його окремих представників як у переслідуванні євреїв, так і в їх порятунку. Але далі констатації цих положень справа так і не пішла.

У 1991 р. С.Єлисаветський опублікував працю про події Голокосту в Бердичеві – рідному місті автора. Одночасно із сюжетами євреїв, він показав й інший бік проблеми – участь місцевого населення в їх порятунку [1].

Першим серйозним академічним дослідженням теми Голокосту й українсько-єврейських стосунків тієї доби стала публікація М. Ковалю, у якій він визнав цю проблему однією із найбільш складних в історіографії Другої світової війни, оскільки апаратними ідеологами вилучено із життя “єврейське питання”, а саму назву народу – “євреї” перетворили на штучний новотвір – “радянські люди”. Учений характеризував ставлення місцевого населення до Голокосту в наступному контексті: активно підтримувала антиєврейські заходи окупантів невелика його частина, а переважна більшість займала нейтральну позицію. Водночас досить багато людей допомагали жертвам окупантів [2, с. 25, 26, 28].

Одним із чинників, який начебто й призвів частину місцевого населення до участі в антиєврейських заходах окупантів, став традиційний для українців антисемітизм. Цей аспект проблеми певним чином актуалізується в окремих публікаціях, а українці звинувачуються в безпосередньому сприянні гітлерівському геноциду [3, с. 182]. При цьому ідея антисемітизму, який начебто взагалі притаманний українському соціуму, перетворюється на провідну тезу подібних “досліджень”.

Серед авторів таких робіт слід назвати О. Гуру, який, розглянувши проблему міжнародних взаємин періоду гітлерівської окупації, формулював, на наш погляд, висновок, який має дуже мало спільного із наукою: “українці ворогують із євреями тоді, коли відчувають загрозу власному існуванню. Таке сприйняття українцями “чужородності” євреїв з’являється стихійно, стійко тримається і дуже нелегко зникає”. Також автор публікації пов’язував антисемітські прояви із низьким рівнем культури та психологічними комплексами українців, відсутністю знань про євреїв, довірою до перекручених фактів і вважав, що найчастіше вони носили погромний, а не програмний характер [4, с. 193].

Ще одним із авторів, які суб’єктивно й тенденційно підходять до аналізу українсько-єврейських взаємин періоду гітлерівської окупації, є А. Погорелов, який вважає, що українці сприймали війну з боку німців виключно за звільнення від “єврейського більшовізму”. Він наголошував на тому, що окупаційна влада спостерігала серед українців відхилення від комуністичних ідей, бо майже кожна родина зазнала репресій від більшовиків. Зі слів автора публікації, озлобленість українців до євреїв окупаційна влада пояснювала тим, що саме у вищому керівництві комуністичної партії, особливо у лавах ДПУ-НКВС, було немало євреїв, яких звинувачували у масштабному терорі 30-х рр. ХХ ст. проти народу України. Як стверджував А. Погорелов, джерела свідчать, що таке ставлення до єврейського населення було досить поширене серед українців у воєнний період, тому антиєврейські настрої серед населення окупаційна влада провокувала досить легко [5, с. 151, 154].

Ці тези намагаються заперечити окремі дослідники історії Голокосту в Україні. Так, О. Гончаренко у спільній із О. Таралон публікації, пояснюючи ускладнення міжнародних стосунків в окупованій Україні, виходять із тези про зміцнення тоталітарного режиму в СРСР, політики державного антисемітизму, котра поєднувалася із антиукраїнськими заходами. Антисемітську складову в настроях частини місцевого населення України дослідники вважають похідною від первинної причини, що стосується кризи радянського режиму. Незадоволення суспільства політикою радянської влади й отримало форму “антисемітських проявів” [6, с. 254].

О. Гончаренко вважав, що антисемітизм, який у період окупації виступав у формі “юдо-більшовізму”, був основою нацистської пропаганди в окупованій Україні та пропонував враховувати ефективність німецької пропаганди, ступінь поширення пропагованих нацистами антисемітських ідей у різних соціальних групах українського суспільства та його використання для реалізації поставлених окупантами завдань, пов’язаних із реалізацією політики Голокосту.

Використавши достатньо значну кількість архівних документів, дослідник доводив, що расистський антисемітизм, який використовувався у нацистській ідеології, не може бути ототожнений з іншими його формами. Ідеологія “юдо-більшовизму” та політика Голокосту не має нічого спільного з непростими українсько-єврейськими стосунками, які мали місце у XVII–XVIII ст. та 1917–1920 рр. і пов'язаними з єврейськими погромами. Вони проявляються передусім як загальноісторична тенденція соціокультурного розвитку відповідного регіону [7, с. 155].

У центрі уваги О. Гончаренка перебувають питання участі місцевого населення в порятунку євреїв. Він доводив, що гуманістичний потенціал українського суспільства виявився у тому, що негаразди, особисте горе й відчай відступали перед бідою інших. Рятуючи людей, прості українські жінки, відкликаючись на чужу біду, вірили, що і їх рідним, які поневірялися на чужині, хтось надасть елементарний тимчасовий притулок, нагодує чи переодягне. Саме традиції народної взаємовиручки та допомоги до “гонимих” владою стали однією із важливих передумов порятунку, який можна розглядати як окрему форму боротьби з окупантами, громадянський опір діям кривавого й безглузлого режиму. Дослідник зазначав, що цей опір не мав політичних ознак, оскільки скеровувався на допомогу людям як частині соціуму, а не носіям ідеологічних цінностей [8, с. 129].

М. Андрійчук, досліджуючи українсько-єврейські взаємини на теренах Західної Волині, дійшов до висновку, що на розвиток українсько-єврейських взаємин у роки Другої світової війни вплинув не тільки стан цих взаємин у міжвоєнний період, а й стан українсько-польських, українсько-німецьких, польсько-німецьких, польсько-єврейських та німецько-єврейських стосунків міжвоєнного періоду та періоду війни.

Аргументуючи свої твердження цікавим фактологічним матеріалом, М. Андрійчук доводить, що на українсько-єврейські взаємини у роки Другої світової війни вплинули стереотипи та характер співжиття цих етносів, а у міжвоєнний період свій відбиток наклали лише частково. У конкретних ситуаціях німецької окупації поведінка українського населення Волині визначалася моральними засадами, людяністю, співчуттям до євреїв [9, с. 68].

П. Слободянюк намагається дослідити особливості Голокосту на теренах Західної України. Але вже у перших рядках тексту автора відчувається його стереотипність у поглядах на “єврейське питання”. Зокрема, він зазначав, що ще задовго до початку Другої світової війни у багатьох європейських містах масові єврейські погроми проводилися на ґрунті наклепів і чуток про те, що євреї отрутою й знахарством убивають людей, отруюють криниці тощо. В окремих німецьких містах євреїв заганяли до синагог та молитовних будинків і спалювали живцем.

Окремою сюжетною лінією у публікації П. Слободянюка постає “покірливість євреїв”. Якби не вона, вважає автор, жертв серед євреїв було б менше. А створені окупантами юденрати, на його думку, стали знаряддям нацистського геноциду євреїв [10, с. 259].

Особливостями Голокосту в Україні, як доводить І. Щупак, було те, що нацистський “новий порядок”, німецька окупаційна політика на “східних територіях” характеризувалися особливо жорстоким ставленням до місцевого слов'янського населення та планами “освоєння”, “понімечення” цих територій. “Остаточне вирішення єврейського питання” на окупованій території СРСР, і в першу чергу України, було особливо жорстоким, безжалювим, тотальним. Такий характер злочинів зумовлювався нацистською ідеологією, згідно з якою, радянські євреї були не тільки втіленням “світового зла”.

Знищення сотень тисяч євреїв нацистами було б неможливим без підтримки цих акцій поплічниками гітлерівців з боку місцевого населення та відносної його байдужості. Нацистська влада на певних етапах закликала місцевих мешканців до видачі передусім євреїв “з чужої місцевості” або видачі тих євреїв, які не жили в населеному пункті до певної дати (наприклад, дати набуття “правочинності” відповідного наказу, розпорядження або оголошення). Відповідальність за видачу євреїв покладалася на бургомістрів міст і старост сіл. Пересічні мешканці застерігалися від переховування євреїв під страхом смерті, зазначав І. Щупак [11, с. 413].

Виділяє дослідник і позицію сторонніх спостерігачів, котрі, на його погляд, були різними: пасивна життєва позиція, турбота за збереження власного життя, сподівання на отримання матеріального зиску за рахунок майна жертв. Очевидно, мовчазна згода з насильством могла бути зумовленою й радянською спадщиною “одностайного” засудження “ворогів народу” [11, с. 413, 414].

І. Щупак вважав, що атмосфера насильства та заохочення до вбивств, пов'язана із антисемітизмом частини населення та інші чинники, створили відповідні суспільні настрої сприйняття масового винищення євреїв як “норми” за умов нацистського “нового порядку”. Дослідник стверджував, що частина місцевого населення брала участь у “полюванні” на євреїв, які проводилися німцями. Згодом настрої українців, а особливо тоді, коли вони стали свідками масових розстрілів євреїв, змінилися [11, с. 413, 414].

Розглядаючи проблему праведництва, І. Щупак зазначав, що найбільше цих людей було у тих районах України, де до війни мешкали великі єврейські общини (Вінниця, Житомир, Київ,

західноукраїнські містечка). Найчастіше рятівниками євреїв виступали місцеві мешканці (українці, росіяни, поляки тощо), які мали єврейських родичів (дружин, чоловіків, батьків одного із подружжя та їх близьких); партизани, підпільники, які сприймали рятування євреїв, як одну із форм опору окупантам; обивателі, яких поєднували із євреями сусідське життя або спільна робота, навчання до війни, а також пам'ять про добрі вчинки євреїв-сусідів у критичних ситуаціях. Досить поширеними були випадки рятування євреїв українцями через релігійні переконання, християнське ставлення до гнаних та переслідуваних. Відомі випадки, коли на допомогу євреям за критичних умов приходили службовці міських управ, а також німецькі офіцери, угорські солдати й навіть німецькі солдати та місцеві поліцаї, які брали участь у розстрілах євреїв [11, с. 414, 415–420, 423].

Предметом студій Ф. Винокурової перебувають події Голокосту на Вінниччині. Для праць дослідниці характерні скрупульозна деталізація реконструйованих подій, зважений та критичний підхід до надзвичайно широкої джерельної бази, виявленої в українських та зарубіжних архівах, прагнення розглянути проблему в її комплексному виразі. Тому в її роботах присутні як сюжети масових страт євреїв Вінниччини, так і протистояння німецьким карателям та колаборантам, індивідуальні акти порятунку й допомоги місцевого населення [12, с. 410].

Ф. Винокурова розглядає й українсько-польсько-єврейські відносини у роки німецько-румунської окупації. Для неї ці відносини пов'язані з філософсько-психологічною проблемою людського вибору в екстремальних ситуаціях у час нацистської окупації. Дослідницький процес інтегровано компаративним аналізом подій і моделей поведінки особи. Дослідниця, використавши не лише широке коло архівних джерел, а й спогадів очевидців та безпосередніх учасників тих подій, змогла передати немало конкретних життєвих доль осіб, яким довелося рятуватися та боротися з ворогом [13, с. 44].

Особливості реалізації “єврейського питання” на Тернопільщині розглядає Ф. Полянський. Дослідник виділяє основні етапи здійснення геноциду в регіоні, певним чином розкриває діяльність єврейських комітетів та створення гетто. Як зазначав автор, німецька адміністрація спробувала спровокувати українсько-єврейський конфлікт на політичному ґрунті, але із цього нічого не вийшло. Більше того, частина українців рятувала жертв окупантів [14, с. 179].

М. Шитюк та Н. Сугацька, розглядаючи проблему геноциду євреїв на теренах Південної України, зазначають, що частина місцевого населення намагалася пожититися майном євреїв, отримала від німецької влади частину їх житла. Це був один із чинників, за допомогою якого влада намагалася сформувати антиєврейські настрої серед місцевого населення [15, с. 107, 108].

Водночас Н. Сугацька наголошує на тому, що масових антисемітських проявів серед українського населення ні за весь період окупації, ні після її завершення не спостерігалось. Але й протестних акцій із боку українців у відношенні до актів знищення євреїв окупантами майже не було. Така поведінка цілком логічна в умовах загального нацистського терору та небезпеки, що загрожували життю кожної людини та її близьких в умовах окупаційного режиму, який на Півдні України був жорстокіший, ніж у більшості окупованих країн. У цих скрутних умовах усе ж знаходилися українські сім'ї, котрі, незважаючи на смертельний ризик, надавали євреям допомогу й рятували їх від знищення [16, с. 173].

“Незручну” для сучасної єврейської спільноти проблему висвітлює В. Шайкан. Якщо більшість дослідників подають євреїв виключно жертвами окупантів, то автор монографії намагається показати співпрацю частини євреїв з окупантами у створених юденратах та єврейській поліції. Таким чином, вона аналізує проблему стосунків між єврейською спільнотою, а не із зовнішнім світом, який їх оточував. В. Шайкан не відмовляється від подання масових жертв євреїв й конкретизує цей аспект діяльності окупантів, але водночас зображує юденрати як знаряддя політики гітлерівців. До основних причин виникнення єврейського колабораціонізму дослідниця відносить антирадянські настрої серед єврейської інтелігенції, страх перед геноцидом, бажання вижити за будь-яку ціну, врятувати молодь [17, с. 234].

Отже, проблема українсько-єврейських взаємин у добу гітлерівської окупації України активно розробляється вітчизняними дослідниками. При цьому сучасні науковці, розглядаючи проблему міжнаціональних стосунків у добу окупації, зазвичай, аналізують участь місцевого населення в переслідуванні євреїв та, навпаки, у порятунку жертв окупантів, а також мовчазному спостереганні за подіями, що відбувалися. На сьогодні відомо небагато робіт, у яких ця проблема досліджувалася би у її комплексному вимірі. Не існує й вузькопрофільних робіт, предметом яких є міжнаціональні стосунки в добу гітлерівської окупації України.

Список використаних джерел

1. Елисаветский С. Я. Бердичевская трагедия (Документальная книга) // С. Я. Елисаветский // Историчні зошити. – № 6. – 1991. – К.: АН України. Інститут історії України. – 38 с.
2. Коваль М. В. Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення (1941–1944 рр.) / М. В. Коваль // Український історичний журнал. – 1992. – № 2. – С. 25–32.
3. Ляховицкий Ю. Катастрофа в исторической ретроспекции / Ю. Ляховицкий, Ю. Субочева // 1-е Запорожские чтения “Еврейское население Юга Украины”. – Запорожье: “Етта-Пресс”. – С. 177–182.
4. Гура О. Становище євреїв в УРСР у перші повоєнні роки: маловідомі факти і проблеми / О. Гура // Полтавські історичні студії: ювілейний збірник на пошану Віктора Ревеуга. – Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2013. – С. 178–193.
5. Погорелов А. Деякі заходи окупаційної влади з виявлення єврейського населення Миколаївщини та антисемітської пропаганди в 1941–1942 рр. / А. Погорелов // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції “Історична пам’ять про війну та Холокост”. – Дніпропетровськ, 2013. – С. 147–154.
6. Гончаренко О. Антисемітизм у післявоєнній Україні: міфи та реалії (за документами радянських спецслужб) / О. Гончаренко, О. Таралон // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 19. – Тернопіль: Астон, 2007. – С. 234–254.
7. Гончаренко О. Взаємозв’язок між антисемітизмом і участю українців в політиці Голокосту на території Київщини / О. Гончаренко // Література та культура Полісся. Вип. 27. – Ніжин, 2004. – С. 151–158.
8. Гончаренко О. До питання про участь місцевого населення у порятунку євреїв на території райхскомісаріату “Україна” (1941–1944 рр.) / О. Гончаренко // Український історичний журнал. – 2010. – № 1. – С. 128–141.
9. Андрійчук М. Українсько-єврейські взаємини на Західній Волині напередодні та в роки Другої світової війни / М. Андрійчук // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – К.: Сфера, 2005. – С. 67–72.
10. Слободянюк П. Я. Холокост на Правобережній Україні / П. Я. Слободянюк // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – Вип. 26. – К., 2004. – С. 260–272.
11. Щупак І. Трагедія євреїв України / І. Щупак // Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси. – К.: Ніка-Центр, 2012. – С. 415–420.
12. Винокурова Ф. Евреи Винницы в период нацистской оккупации 1941–1944 гг. / Ф. Винокурова // Матеріали міжнародної науково – практичної конференції “Євреї в Україні: історія і сучасність”. – Житомир: Вид – во ЖДУ ім. І.Франка, 2009. – С. 401–414.
13. Винокурова Ф. Україно-польсько-єврейські стосунки періоду німецько-румунської окупації (1941–1944 рр.) / Ф. Винокурова // Науковий вісник: Збірник наукових праць за матеріалами наукової конференції “Діалог національних культур Вінниччини”. – Вінниця: ВОІПОПП, 2013. – Випуск 2. – С. 11–21.
14. Полянський Ф. І. Єврейське питання у німецькій окупаційній політиці на Тернопільщині (1941–1944 рр.) / Ф. І. Полянський // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2011. – Вип. XXXI. – С. 175–181.
15. Шитюк М. М. Геноцид проти євреїв Південної України в роки німецько-румунської окупації (1941–1944 рр.) / М. М. Шитюк, Н. В. Сугацька. – Миколаїв, 2008. – 154 с.
16. Сугацька Н. Відношення населення окупованих територій до антиєврейської політики окупантів (за матеріалами Миколаївської області) / Н. Сугацька // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції “Історична пам’ять про війну та Холокост”. – Дніпропетровськ, 2013. – С. 162–173.
17. Шайкан В. О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату “Україна” і військової зони в роки Другої світової війни. Монографія / В. О. Шайкан. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – 466 с.

Неля Мельничук

УКРАИНСКО-ЕВРЕЙСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В ПЕРИОД ГИТЛЕРОВСКОЙ ОККУПАЦИИ: СОВРЕМЕННАЯ ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ

Автор публикации анализирует современную отечественную литературу с проблем участия местного населения как в спасении, так и преследовании жертв гитлеровской оккупационной администрации на территории Рейхскомиссариата “Украина”

Ключевые слова: оккупационный режим, Рейхскомиссариат “Украина”, репрессии, евреи, Холокост, спасение.

Nelia Melnychuk

UKRAINE-JEWISH RELATIONS IN THE PERIOD OF NAZI OCCUPATION: CONTEMPORARY NATIONAL HISTORIOGRAPHY

Author of the publication analyzes native contemporary literature of the problems participation of local people in the rescue of victims of the Nazi occupation administration in the territory Reichskommissariat “Ukraine”.

Key words: occupational regime, Reichskommissariat “Ukraine”, repression, Jews, Holocaust rescue.